

Course: History of the Eastern and Western philosophy

Lecture 11: Irrational interpretation of the
concept of life in the direction of “philosophy of
life”

Lecturer: Dr. Gulnoz Ruzmatova

“HAYOT FALSAFASI” OQIMIDA HAYOT TUSHUNCHASINING IRRATSIONAL TALQINI

«Hayot falsafasi»ning vujudga kelishi va mohiyati. Ijtimoiy-tarixiy va g‘oyaviy-nazariy asoslari.

Fridrix Nitsshe «Hayot falsafasi»ning yirik namoyandasi sifatida.

Nitsshe falsafasi «Hayot» tushunchasi inson tabiatining hayotiy asosidir.

Vilgelm Diltey va Georg Zimmelning «Akademik» hayot falsafasi.

Mavzuning tayanch tushunchalari:

«Hayot falsafasi», «A’lo odam», «Hokimiyatga intilish irodasi», abadiy qaytish ta’limoti.

“Hayot falsafasi” G‘arb adabiyotlarida turli ma’noda ishlatiladi:

- hayot mazmuni qadriyatlari to‘g‘risidagi tasavvurlar yig‘indisi bir mukammal tizimga keltirilgan ta’limot;

- ijtimoiy-axloqiy, amaliy falsafa.

XIX asr ohirida “hayot falsafasi” mustaqil va muhim yo‘nalishga aylandi. Uning yirik namoyandalariga A.Shopengauer, F. Nitsshe, A.Bergson, V. Diltey G. Zimmel, O. Shpenglerlar kiradi. (1-ilova).

Fridrix Nitsshe (1844-1900 yy.) – “Hayot falsafasi” yo‘nalishining asoschilaridan biri. Reken shahrida ruhoniylar oilasida tug‘ilgan. Nitsshe 5 yoshga to‘lganda otasi vafot etadi. Nitsshening bolaligi ayollar davrasida o‘tadi. Otasi vafotidan keyin uning oilasi Naumburgga ko‘chib o‘tadi. 10 yoshli Nitsshe gimnaziyaga o‘qishga kiradi. 14 yoshda esa iqtidorli o‘quvchi bo‘lganligi uchun “Shulpfort” nomli mashhur internatda o‘qiydi. Mazkur internat “Ta’limotlar darvozasi” deb nomlanardi. Bu yerda ijtimoiy-gumanitar fanlar Yuqori saviyada o‘qitilar edi. Nitsshe 1864-yilda 20 yoshda Bonn universiteti studenti bo‘ladi. 2 semestr o‘qigandan so‘ng Nitsshe o‘zining ustozlari Richel bilan Leypsigga ketadi.

Universitetda hali o'qishni tugatmasdanoq, ustozi Richel tavsiyasiga binoan Bazel (Shveysariya) universiteti professor lavozimiga taklif etiladi.

1869-yildan 1879-yilgacha Nitsche Bazel universitetida mumtoz (klassik) filologiya professori lavozimida ishlaydi.

Nitsche bu davrdagi mashhur insonlar bilan tanishish sharafiga muyassar bo'ldi. Shulardan biri o'z zamonasining mashhur kompozitori Rixard Vagner edi.

1878-yildan Nitsche og'ir kasallikka uchraydi, uni juda qattiq bosh og'rig'i qiynaydi. Shu tufayli Nitsche 1879-yilda 35 yoshida iste'foga chiqadi. 1879-1889-yillarda u bir necha marotaba yashash joyini o'zgartiradi.

1899-yildan telbalik boshlanadi. Nitsche o'ziga o'zi Iso, Dionis bo'lib ko'rinadi va 1900-yili 25 avgustda olamdan ko'z yumadi. (2-ilova).

Yoshlik chog'larida Nitsche A.Shopengauer asarlarini ayniqsa, "Dunyo: iroda va tasavvur sifatida" nomli asarini sevib o'qiydi. Keyinroq zamondoshlari - F.Lange, E.Dyuring asarlari bilan qiziqdi, jumladan E.Fon Gartman tadqiqotlari ham uni qiziq-tirdi. Klassik faylasuflardan u Aflotun, Fukidit, Diogen Laersiylarni yaxshi bilar edi. O'z ta'limotini u Geraklit, Empedokl, Spinoza, Gyote ta'limotlariga asoslanganini aytadi. Russo va Lyuter falsafasiga Nitsche o'z pozitsiyasini qarshi qo'yadi.

Falsafiy - tarixiy adabiyotlarda Nitsche dunyoqarashi rivojini 3 davrga bo'lib o'rganiladi (3-ilova).

Faylasuf sifatida Nitsshening **ilk davri** 1871-1876-yillarni o'z ichiga oladi. Bu davrda Nitsshening quyidagi ishlari chop etiladi: "*Fojianing musiqa ruhidan tug'ilishi*" va "*Bevaqt qoralamalar*" (1 va 2 qismlari). Nitsche bu davrni "davr bilan munosabat" deb nomlaydi.

Ikkinchi davr 1876-1879-yillarni o'z ichida oladi. Bu davrda quyidagi ishlar chop etiladi: «*Insonga xos, haddan tashqari insonga xos*», «*Turli-tuman fikrlar va hikmatli so'zlar*», «*Yo'lovchi va uning soyasi*», «*Insonga xos, haddan tashqari insonga xos*» ikkinchi jildi, «*Tonggi shu'la*», «*Quvnoq bilimlar*». F.Nitsche bu davrni "tanqidiy davr" deb ataydi.

Va nihoyat, **uchinchi davr** bu «buzg'unchilik» davri, 1880-1887-yillar «*Zardushttavallosi*», «*Achchiq hikmat*», «*Yaxshilik va yomonlikning narigi tarafida*»,

«*Quvnoq bilimlar*»ning 5-kitobi, «*Axloqning kelib chiqishi*», «*Sanamlarning oqshomi*», «*Dajjol*» («*Antixrist*»), «*ESSE NOMO*». Bu davr to‘g‘risida shunday deydi: «Endi boshim uzra na xudo bor, va na inson! Ijodkor ruhi nima qilishini o‘zi biladi. Sukut saqlab turish vaqti o‘tdi: mening Zardushtim shunday deydi. Irodam, falsafam ham shunday yuqoriga ko‘tarildiki, uning orqasida men yangi yer ochdim, albatta, bu zaminni men qadamba-qadam ishg‘ol etib borishim zarur. O‘z ijodimning endi kunduziga etdim» - deydi F.Nitsshe¹.

Nitsshe o‘z falsafasida birinchi o‘ringa axloq masalasini qo‘yadi. Falsafaning markazi inson, deydi. Falsafani mifologiya bilan uyg‘unlashtiradi. Inson o‘zining tug‘ilishida u bilan birga Buyuk ruhiy holat birga keladi. Har bir ruh yorug‘lik ma‘budi - inson uchun juda muhim. Inson nurga intilib yashaydi, deydi. Uningcha, Yunon ma‘budi Appolonda bashorat qilish qobiliyati bor. Insoniyat rivojlanishida pastga qarab ketish sodir bo‘lmoqda. Chunki inson nafs degan baloga chalingan. Dionis ma‘budini u nafs xudosi deb ataydi. “Fojianing musiqa ruhidan tug‘ilishi” asarida Nitsshe inson nafsga bo‘ysindi, deydi. U mifologik davrdan insoniyatga nafs meros bo‘lib qolganligini ta’kidlaydi.

Nitsshe bu asarda yunon san‘atidagi ikki ibtido asos haqida so‘z yuritadi. Zaminiy ibtido - bu yunon afsonalaridagi sharob, bog‘u-rog‘lar, o‘rmonlar ma‘budi - Dionis bo‘lsa, unga qarama qarshi bo‘lgan yorug‘lik, samoviy ibtido - Appolon ma‘budidir. Appolon yorug‘lik, san‘at, ijodiy ilhom, bashoratchilik xislatlariga egadir. Bu ikki bir-biriga zid asoslar hech murosaga kelmaydi, mutanosiblik holati yuz bermaydi.

Dionischilik musiqadagi yorug‘lik ruhiyatini vayron qilishga qaratilgan, insondagi shodu-xurramlikni ham o‘ldiradi. Bu asarida Nitsshe samoviy go‘zallik bilan zaminiy go‘zallik o‘rtasidagi ziddiyatni silliqlashtira olmaydi, ular o‘rtasidagi mutanosiblikni topa olmaydi.

“Zardusht tavallosi” nomli asarini Nitsshe falsafa fanlari professori, nafis so‘z san‘ati mutaxassisi sifatida emas, balki payg‘ambar so‘zi sifatida yaratdi. Mazkur asar

¹ Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т. 2. –М., 1990. –С.817.

mumtoz nemis falsafasi an'analari chegarasidan chiqib, ezoterik asar sifatida yaratildi. Nitsche qalami orqali payg'ambar Zardusht so'zga kirdi.

Nitsshening "Zardusht tavallosi" asari boshqa asarlaridan butunlay farq qiladi. Bu asarda sharq falsafiy fikrining ta'siri bilinib turadi. Tabiat jonli mavjudot sifatida namoyon bo'ladi. Har bir daraxt, har bir xarsang tosh, dengiz, tog'lar, havo hayot chashmasi bilan yo'g'rilgan. Ular Zardusht bilan suhbat quradi, uning olamini bir qismini tashkil qiladi. Zardusht o'zini tabiatdan ajratmaydi, uning o'zi tabiatning bir qismidir. Dengiz uning kayfiyatini his qiladi, uning hafaqonligiga sherik bo'ladi. Ana shu dengizda Zardusht orzu-umidlar sohilini qidiradi. O'z bolalarini qidiradi, zotan "umidlar bizning eng yaxshi bolalarimizdir", -deydi Nitsche¹.

Nitsche yuksak ruh haqida fikr yuritadi. Ilohiy ruh har bir inson ruhining ustoziga aylanishi zarurdir. Zardusht o'z shogirdlarini tashlab ketadi. Uning shogirdlari o'z yo'llarini mustaqil topib olishlari zarur, o'zlarining yuksak ruhi bilan qo'shilishlari kerak.

Aynan ilohiy ruh insonni ezgulik va yovuzlikning narigi tomoniga olib boruvchi yo'lni topishda yordam beradi. Bu olam xudo makonidir. Zardusht xudosi bu yuqoridan turib, nazorat qilib turuvchi va insonlarni xatolari va gunohlari uchun jazolaydigan xudo emas. Zardusht xudosi butunlay o'zgacha xudodir. U har bir insonning ruhiy qalbida yashaydi. Insonning ruhiy qalbi bu xudo ehromidir.

Shuning uchun ham Zardusht so'zlaganda xalqqa "chin qalbimdan", -deb murojaat qiladi. Zardusht haloyiqqa qarata bunday deydi: "Men sizlarga a'lo inson haqida ta'limot keltirdim. Odam shundayin bir xilqatdirki, undan oshib o'tmoq kerak. Siz undan o'tmoq uchun nima qildingiz?" "Men shunday odamni sevamanki, ruh va qalbi ozoddir. Zotan, uning aqli qalbining botinidir, qalbi esa uni halokatga yetaklaydi. Men shunday odamni sevamanki, uning qalbi limmo-limdir, shu bois u o'z-o'zini unutadi va bor mavjudotlarni o'ziga jo etadi: ana shunday qilib, bor mavjudot uning halokatiga aylanadi"¹.

¹ Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Соч. В 2 т. Т. 2. –М., 1990. –С. 234.

¹ Ницше Ф. Зардұшт таваллоси // Тафаккур -1995. 1-сон. –Б. 95.

“Zardusht olimlar uyidan ketdi”, - deb yozadi Nitshe. Ular olamga hech qanday yangilik bermaydilar. Haqiqatni ochmaydilar. Ana shu haqiqatni Zardusht ham izlaydi. Uni o‘z qalbidan topadi. Haqiqat yo‘lida uchragan yolg‘on to‘siqlarni buzib tashlaydi. Kibru havoga aylangan axloq, ikkiyuzlamachilik, laganbardorlik, mag‘rurlik, gerdayganlik, xudbinlik haqiqatga to‘siq bo‘ladigan xilqatlardir. Jumladan qotib qolgan diniy aqidalar ham bu yo‘ldagi to‘g‘anoqdir.

Nitshe insoniyatni yaqinlashayotgan o‘zgarishlarga tayyormi? - deb savol qo‘yadi. Uning fikricha, insoniyat bunday o‘zgarishlardan qo‘rqadi. Chunki eng katta o‘zgarish ularning o‘zlarida sodir bo‘lishi kerak. Inson o‘zini soflashi, poklashi zarur. O‘zini kibrli, xudbin, ikkiyuzlamachi axloq ruhidan tozalashi kerak, unday axloqdan butunlay voz kechishi lozim. Uning o‘zi axloqiy durdonaga aylanishi zarur.

Qalbning o‘zi inson harakatini nazorat qilishi kerak, chunki inson qalbi, vijdoni “eng oliy hakamdir, xudo ovozidir”. Shunday qilib, qalb yangi axloq me‘yori, o‘lchami bo‘ladi, deydi Nitshe. Misol qilib, Iso payg‘ambarni, Buddani keltiradi, ular sokinlik va xotirjamlik dunyosidan bo‘ladilar. Nirvana holati ular uchun tabiiy holatdir.

Insonning ruhiy kamoloti uch davrni bosib o‘tadi - tuya, sher va bolalik. Birinchi davr - tuya davri, u qiyinchiliklar oldidagi sabr-qanoatni, chidamlilik, itoatkorlikni belgilaydi. Ikkinchi davr - sher davri esa inson erkin ruhini belgilaydi. Insonning erkin ruhi sherga o‘xshab kuchli, lekin yolg‘iz, uni insonlar fikri, axloqning hamma uchun qabul qilingan normalari qo‘rqita olmaydi. U oqimga qarshi suzadi, uning erkinligiga to‘siq bo‘lguvchi kishanlarni uzib, parcha-parcha qiladi. Insonlar ko‘pincha sharoitga moslashuvchilarga aylanib qoladilar, ular yangi jamiyat bunyodkori bo‘la olmaydilar. Insoniyatning odatiy oqimiga faqat erkin ruhga ega bo‘lgan insonlarga qarshi tura olishi mumkin. “... ruh dastlab tuya edi, keyin sherga aylandi, sher bolaga aylandi... Kuchli ruhiyat oldida ko‘pgina qiyinchiliklar uchraydi, engib o‘tuvchi, kuchli ruhga taqlid qilsa bo‘ladi: uning kuchi eng og‘ir qiyinchiliklarga qaratilgandir. ...Chidamkor ruh eng og‘ir qiyinchiliklarni o‘ziga oladi: o‘rgangan tuya misoli, o‘z sahrosiga shoshiladi. Lekin ana shu sahroda

ikkinchi aylanish sodir bo‘ladi. Bu yerda ruh sherga aylanadi, erkin ruhga aylanadi. Erkin ruh o‘z sahrosida hukmrondir. Lekin yangi qadriyatlarni sher ruhiyati yarata olmaydi. ...Go‘daklik poklikning o‘zidir...”¹.

Uchinchi davr - bu bolalik, go‘daklik davri. Bu davrda sherga xos yolg‘izlik ruhi o‘rnini ilohiy shodonlik ruhi egallaydi. Inson o‘z ichki olamida xudo ehromini ochadi, komil insonga aylanadi. Unda samoviy xislatlar bilan zaminiy xislatlar birlashadi.

Nitsshe falsafasida buddizm dunyoqarashining ta‘sirini yaqqol sezish mumkin. “Dajjol” asarida Nitsshe buddizmni eng mukammal din safiga qo‘shadi. Bu din qotib qolgan aqidalardan mustasnodir. Xristianlikdagi bo‘ysunuvchanlik ruhiyati ham bu dinda uchramaydi. Budda komillikka erishishni targ‘ib qiladi, ichki sokinlikka erishishni o‘rgatadi. U iztirob chekishga undamaydi. Buddizm falsafasi, Nitsshe fikricha, iztirob falsafasi emas, aksincha, bu dunyoqarash inson qalbida shodlik olamini, sokinlik dunyosini, ruhiy xotirjamlikni ochadi.

Go‘dak ongi fikrlar oqimi bilan to‘lmagan. Bola dunyoni qanday bo‘lsa, Shundayligicha, pokiza his etadi, qabul etadi. Go‘dak dunyoning har bir hodisasidan shodlanadi.

Fikrlar oqimi inson ongini xaos holatiga, tartibsizlikka olib keladi, inson ongiga xira parda tortadi. Inson dunyoni fikrlari orqali, his-tuyg‘ulari orqali in‘ikos etadi. Bunday hissiyot dunyoni buzib ko‘rsatadi. Go‘dak qalbida esa xursandchilik hukmron bo‘lganligi uchun dunyo go‘zalligini seza oladi. Hatto eng xaroba joydan ham bu qalb o‘z diqqatini jalb qiluvchi go‘zallikni topishga qodirdir. Uning uchun olam rang-barang jilolarda tovlanadi, jonlanadi.

Bola ongi markazida uning qalbi joy oladi. Bu bolani qaynoq energiya oqimi bilan ta‘minlaydi, bolada hayotiy kuch jo‘sh uradi. O‘zini butun olam, koinot bilan tenglashtiradi. Lekin ulg‘aygani sari insonda fikr yuritish faoliyati rivojlanib, mustahkamlanib boradi. Bu jarayonning to‘xtovsiz davom etishi inson ongini fikrlar bilan to‘ldira boradi, ruh harakatiga esa tobora to‘siq qo‘yib boradi.

¹ Ницше Ф. Так говорил Заратустра. –С. 197.

Shu yo'l bilan aqlli inson o'z ruhiyati bilan aloqani uzib boradi, ilohiy hissiyotdan mahrum bo'lib boradi, bolalik dunyosidan uzoqlashib boradi. Asta-sekin ruhiy hislar o'tmaslashib, inson fikrlovchi robotlarga aylanib boradi.

Nitsshe ta'limoti ziddiyatlardan xoli emas edi. U insonning ruhiy, ma'naviy mohiyatini tushunishni istaydi.

Nitsshe o'z zamonasining axloqini qattiq tanqid qiladi. Axloq to'g'risida ungacha ko'pgina faylasuflar fikr yuritishgan, muhokama qilishgan edilar. Lekin Nitsshening axloqiy qarashlari butunlay o'zgacha xususiyatga egadir.

U Kantning axloqiy imperativini butunlay inkor qiladi. Undagi "majburiy burch" tushunchasini butunlay qoralaydi.

Nitsshe ta'kidicha, har bir inson iroda erkinligiga ega. Erkin iroda eng yuksak qadriyatdir. Nitssheni xristianlik dinidagi insonning taqdir oldidagi itoatkorligi, bo'ysunuvchanligi g'azabga keltiradi. Insonning Xudo oldidagi itoatgo'yiligi manfaatli munosabatlarni yuzaga keltiradi. Dindorlar sajda qilishlari, qiyinchiliklarga ko'nikishlari evaziga xudodan gunohlaridan kechishini so'raydilar, uzoq-yillar davomida xizmatlari evaziga mukofot kutadilar. Ana shunday manfaatli munosabat xristianlik axloqi asosida yotadi. Nitsshe bunday axloqqa iroda erkinligini qarshi qo'yadi. Iroda erkinligi har qanday axloqiy normalardan yuqoriroq turadi.

Nitsshening bu fikrlariga yuzaki qaralsa, axloqiy nigilizm g'oyasini ilgari surganligini ko'rishimiz mumkin. Lekin chuqurroq nazar tashlasak, bu fikrlardan butunlay o'zgacha xulosaga kelamiz. Nitsshe axloqni tashqi "burch majburiyati" sifatida inkor qiladi, uni ruhning ichki holati sifatida talqin qiladi. U qadimgi Rim tarixidan ko'pgina misollarni keltiradi. Ularning shon-shuhratlari, Buyukliklariga tasannolar aytadi. Ularni iroda erkinligi ruhiga ega bo'lgan shaxslar deb ataydi. Ular kuchli irodaga ega bo'lganliklari uchun hamma narsa ularga bo'ysungan.

Nitsshe uchun inson ongi borliqdir. Shu tasdiqdan kelib chiqadigan bo'lsak, hukmronlik irodasi, bu, birinchi navbatda, o'z ustidan hukmronlik qilishni anglatadi. "Dunyoni boshqarishdan oldin, o'z-o'ziningni boshqarishni o'rganishing lozim", - deydi Nitsshe.

Zardusht- erkin ruh timsolidir. Hamma narsa unga bo‘ysungan. Vaholanki, u o‘zi ustidan hukmdorlik qila oladi. Zardushtning o‘zi axloqdir. U insonlarni sevadi. Insonni komillik darajasida ko‘rishni istaydi: “Men odamlarni sevaman. Men odamlarga tortiq olib boraman. Qarang, men sizlarga zabarmard haqida ta’limot berajakman. A’lo odam - zaminning mazmuni”¹.

Shunday qilib, Nitsshening komil insoni “Yerga tushgan farishtadir”. U o‘z qalbidagi ziyosini insonlarga berishni istaydi. Donishmandlik va muhabbat Zardusht qalbida mujassamdir. Hokimiyatga intilish g‘oyasini Nitsshe o‘zining «Hokimiyatga bo‘lgan iroda» asarida chuqur tahlil qilib beradi.

Davlatni boshqarishni, birovlar ustidan hukmronlik qilishni Nitsshe hokimlik irodasi deb tushunmaydi. Aksincha, davlatni qo‘rqinchli mahluqqa o‘xshatadi. Davlat inson erkin ruhini o‘ldiradi, deydi. Samoviy inson nimaga intiladi, degan savolni o‘rtaga tashlaydi, birovlar ustidan hokimlikkani yoki o‘z insoniy hislatlari ustidan hokimlikkani? Agarda u boshqalar ustidan hokimlikka intilsa davlatning butun kuchini, qudratini o‘zida mujassam etgan bo‘ladi, zotan davlat hokimiyatning eng yuqori shaklidir.

Nitsshe uchun materiya va ruh o‘rtasida bo‘linish yo‘q. Hayotning o‘zi ruhning materiyaga singib ketganligidir. Ruhni materiyadan ajratib bo‘lmaydi. Bu ikki xilqat bir-biridan ajratilsa o‘lim sodir bo‘ladi. Nitsshe uchun hamma narsa borliq, tirikdir, ruhiyatga egadir. Butun tiriklik ruhiyati ilohiy iroda bilan nurlangan, Chunki ruhiyatning yuksak holati - bu uning erkin irodasi. Hayotning har bir shakli shunday taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tadi. Hayot doimiy paydo bo‘lishdir. Shuning uchun ham tabiatda rivojlanishning juda ko‘p uslublari mavjud. Har bir shaklning o‘ziga xos rivojlanish uslublari bor. Ana shular tabiatning vujudga kelishini tashkil qiladi Nitsshe uchun hayot ong bilan ham aniqlanadi. Inson ongi o‘z-o‘zini anglashga intiladi, o‘z taraqqiyotini bilishni xohlaydi. Iroda - inson ichki ruhiyatini namoyon qiluvchi, ichki qobiliyatini ochuvchi shunday kuchdir. Nitsshe so‘zi bilan aytganimizda, “iroda vujudga kelishda faol rol o‘ynaydi; ma’nan o‘zligini namoyon qilishning o‘zi ham bu vujudlikka aylanishdir”.

¹ Ницше Ф. Зардүшт таваллоси // Тафаккур -1995. 1-сон. –Б.93.

Bu yerda o‘rinli savol tug‘iladi, nima uchun taraqqiyot emas, balki vujudlikka aylanish jarayoni? Nitsche fikricha, insonning yuqori rivoji qadimda o‘tib ketgan. U nemis, skandinav, yapon millatining yuqori tabaqa vakillarini misol qilib keltiradi. Aynan, ularda oliyanoblik, ruhiyat erkinligi kabi hislatlar mujassam bo‘lgan.

Insoniyat taraqqiyoti hozirgi davrda, Nitsche ta‘kidicha, yuqoriga qarab emas, balki pastga qarab ketmoqda. Moddiy manfaatlar, hayvoniy instinktlar, ayniqsa, taqlid qilish instinkti bizning jamiyatimiz insonlariga xos xususiyatdir. Taqlid qilish maymunlarda juda yaxshi namoyon bo‘ladi. Maymundagi, aynan shu xislatning o‘zi insonlarni maymunlarga o‘xshab ketayotganligini isbotlaydi.

Manfaatdorlik, xudbinlik ruhiyati tobora oliyanoblik xislatlarini siqib chiqarmoqda. Shu xarakterlari orqali insonlar hayvonot olamidanda ham battarroq vahshiylik ketmoqdalar. Nitschening Zardushtiy esa, butunlay o‘zgachadir, oliyanob ruhiyatga, sof qalbgaga ega bo‘lgan, ishi, so‘zi, fikri bir bo‘lgan, komillik darajasiga etishay degan inson obrazidir.

Abadiy qaytish to‘g‘risida ham Nitsche o‘z fikrlarini bayon etadi. Abadiy qaytish ta‘limotini tushunish uchun, uning chuqur mazmunini anglab etish uchun buddaviylikdagi inkarnatsiya va reinkarnatsiya g‘oyasini tahlil qilishimiz zarur. Bu g‘oyaning mohiyati shundan iboratki, ilohiy xususiyatga ega bo‘lgan abadiy barhayot inson ruhi yerga tushib inson tanasi orqali namoyon bo‘ladi, aynan zaminda ruh bilan tana qo‘shiladi. Shu holda tana tabiiy holda o‘z ruhiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tishi zarur. Ruh bilan materiyaning qo‘shilishi moddiyat dunyosini yanada yuqoriroq darajaga ko‘tarishi mumkin.

Demak, Nitschening abadiy qaytish ta‘limoti sharqning dunyoning aylanma harakati to‘g‘risidagi g‘oyasini o‘z ichiga olgan. Taqdir gardishi ham Shu g‘oyadan kelib chiqadi. Yerga tushgan ruh - inson ruhi sinovlar, iztiroblar, imtihonlar yo‘lidan o‘tadi. Yo‘lda uchragan qiyinchiliklar, azob-uqubatlar inson ruhi g‘uborlarini soflashga, inson tanasini poklashga yordam beradi, irodasini mustahkamlaydi, ruhiyatdagi oliyanoblikni kuchaytiradi. Lekin buning uchun birgina hayot yo‘li yetarli bo‘lmaydi. O‘zining hayotiy evolyutsion taraqqiyotini ruh turli holatlarda,

turli vaziyatlarda notirik tabiatdan tortib, to tabiatning eng yuqori mavjudoti bo'lgan insongacha o'tishi lozim.

Inson tanasiga qo'ngan ruh ham dunyodagi barcha xalqlar taqdirini boshidan o'tkazishi kerak, quyi taqabadan tortib, yuqori tabaqagacha bo'lgan holatni boshdan kechirishi lozim. Agarda o'zining hayotida bir xalqqa mansub bo'lsa, keyingi hayotida boshqa xalqqa mansub bo'ladi, bir hayotida kambag'al bo'lsa, keyingi hayotida boy bo'ladi va hakoza. Chunki inson ruhi barcha xalqlarning hayot tarzi, hissiyoti, iztiroblari tajribasiga ega bo'lishi lozim. Xuddi bahordan so'ng yoz, yozdan keyin kuz, kuzdan so'ng qish kelishi takrorlanaverishi yoki kun bilan tunning almashinaverishi kabi inson ruhiyati ham qayta-qayta yerga tushaveradi.

Abadiy qaytish yana shuning uchun sodir bo'ladiki, sof ruh o'zining og'ir yukidan xalos bo'lishi kerak. Og'ir yuk - bu fikrlar, yomon odatlar va adashishlar majmuasi. Shu og'ir yuk bilan ruh tanani tark etadi, lekin o'zining yuqori darajadagi ruhiyati bilan qo'shila olmaydi, erkin irodaga aylana olmaydi, iroda zanjirlar bilan yerga bog'lanib qoladi. U dunyoviy ruhiyat ummoniga sho'ng'iy olmaydi. Moddiyat dunyosi uni qo'yib yubormaydi.

Hayot girdobida ruh har tomonga o'zini uradi, girdobdan chiqib ketishga intiladi. Intilish ruhiyatga xos hususiyatdir. Bu xususiyat iroda deb ataladi. Irodasi kuchli insonlar hayotiy qiyinchiliklarni engadi, ziddiyatlarni osonlikcha hal qiladi, oqimga qarshi suzishga o'zida kuch topa oladi. Ana shunday kuch, Nitsshe fikricha, tarixiy shaxslarda yaqqol namoyon bo'ladi. Ular hayotga moslashmasdan, doim kurashadilar. Shuning uchun ham bunday shaxslarga jamiyatda yashash juda mushkuldir. Lekin ular o'z notinch hayotlaridan nolimaydilar. Aksincha, hayot tufonlarini shodonlik bilan qarshilab oladilar. Jamiyatning ko'pgina odamlari esa qiyinchiliklarga qarshi kurashmay, unga moslashadilar, rohat-farog'atlarini o'ylab, ikkiyuzlamachilik qiladilar. Dillari bilan so'zlari bir-biridan ajralib qoladi.

“Dajjol” asarida Nitsshe kuchli ruhiyatga ega bo'lgan inson hayot yo'li to'g'risida yozadi. U doimo jamiyat fikriga qarshi turadi. Haqiqatdan yiroq bo'lgan olomon fikri ijtimoiy qadriyat darajasiga ko'tarilgandi. Ana shu fikrning o'zi ijtimoiy axloqdir. Bu axloq esa erkin ruh donishmandligidan yiroqdir, xuddi Osmon

bilan Yer kabi bir-biridan ajralib qolgan. Erkin ruh samoga intiladi, olomon esa uni yerga qaytarmoqchi bo‘ladi.

Iroda kuchiga qarshi turuvchi yana bir kuch shubhadir. Aynan, shubhalanish va qo‘rquv iroda kuchini susaytiradi. Shubha esa tafakkur qurolidir. Falsafa tarixida shubha g‘oyasiga asos solgan faylasuf Dekartdir, uning mashhur iborasi “Hamma narsani shubha ostiga ol!” - ilmiy fanlarning shioriga aylangan edi.

Shubhalanish ruhning kuch-quvvatini kesadi, qat’iyatsizlikka, ikkilanishlarga olib keladi. Shuning natijasida inson faol harakat qila olmaydi, vaziyatni o‘z hisobiga hal qila olmay qoladi.

Nitsche intuitsiya haqida ham gapirib o‘tadi. Kundalik hayotda qalb xotirasi intuitsiya orqali namoyon bo‘ladi. Intuitsiya esa komil inson instinklaridir. Intuitsiya instinkdan tashqari, ayrim insonlarda Yuqori hissiyotlilik hamda uchraydi. Yuqori hissiyot nafaqat insonlarda, hayvonlarda ham uchraydi. Shuning uchun ham Nitsche bunday hislarni instinktlar deb ataydi.

Bu instinklar nozik energiyaning bir turiga kiradi. Intuitsiya nozik energiyaning eng yuqori turidir. U yurak markazi energiyasidir. Nitsche buddaviylikning ruh tarbiyasi haqida so‘z yuritganida ana shu energiyani nazarda tutadi. “Buddaviylik, - deb yozadi Nitsche, - doimiy komillikka intiluvchi din emas, balki komillik uning odatiy xolatidir”¹.

Buddaviylik, Nitsche fikricha, insonni yerdagi hayotidan, rohatlaridan ajratmaydi. Tanani ruhga qarshi qo‘ymaydi. Tarkidunyochilik - buddaviylikka emas, ko‘proq xristianlikka xosdir. Buddaviylik uchun xohishlardan butunlay voz kechish ularni inkor qilishni anglatmaydi, balki xohishlar o‘rniga xayratlanish, shodlanish hissiyotini ilgari qo‘yadi. Buddaviylik xudbinlikni targ‘ib qilmaydi. Lekin rahim-shafqat to‘g‘risida gapiradi. Rahim-shafqat ruh rivojidadagi eng zaruriy va dastlabki qadamdir. Demak, insondagi samoviy hislatlar bilan insoniy hislatlar birga qo‘shilib inson komillik darajasiga etadi, shunda sansara gardishi to‘xtaydi, inson taqdirning yuqoriroq qatlamiga yo‘l oladi.

¹ Ницше Ф. Антихрист. –М.: 1991. –С. 645.

Nitsshe inson to'g'risida fikr yuritar ekan, Darvinning insonning maymundan paydo bo'lgan, degan fikrini tanqid qiladi. Nitsshe buni o'ziga xos shaklda talqin qiladi. Uning fikricha, maymunda taqlid qilish odati bor. Inson ham shu ma'noda boshqa insonlarga taqlid qiladi. Insoniyat olomon shaklida yashaydi. Unda iroda kuchi yo'q. Inson ham oqimga qarshi borolmaydi. Inson ruhiy erkinligini tobora yo'qotib bormoqda. Maymunda ijodkorlik ruhi yo'q, insonda ham bunday kuch tobora so'nib bormoqda. Demak, ijodkorik ruhi sustlashganda, inson tubanlashib ketadi. Ruhiy poklikka esa inson faqatgina nafsni tiysagina erisha oladi. Bunday kuchni Nitsshe iroda kuchi, deb ataydi. Bu orqali tashqi muhitni ham o'zgartirib yuborish mumkin.

Shunday qilib, Nitsshe har bir inson qalbida ilohiyot zarrasi bor deydi. Biz axloqni tushuncha sifatida emas, his-tuyg'ular asosida qabul qilishimiz kerak. Biz qalb amri bo'yicha yashashimiz kerak. Axloq miyada emas, balki, qalbdan bo'lishi kerak, deydi F.Nitsshe. Insonlarning qalbi ifloslanib, berkilib qolgan. Lekin barcha iflos oqimlar musaffo okeanga borib quyiladi. Bu okean xudodir. Bu okean tubida inson o'ziga panoh topadi. Har bir inson axloqiy dunyosining ichida o'zini erkin his qilib, qaltis qadamlardan o'zini tiyishi kerak, komillikka intilishi kerak.

Komil inson bo'lish uchun odamga beqiyos iroda kuchi zarur. Ko'pchilik uni tushuna olmaydi. Vijdon amri bilan yashash kerak. Olamiy iroda har bir insonning qalbida bor, deydi Nitsshe. Qalb nopok bo'lsa moslashish yuz beradi. Unda inson qalb amri bilan yashamaydi. O'zini pokiza tutishga intilmaydi.

U Darvinning "moslashish" nazariyasiga qaytib, "kuch" tushunchasini kiritadi. Nitsshe fikricha, iroda mustahkam bo'lsa, u moslashmaydi. Biz ko'proq boshqalarning kamchiligini sezamiz, o'zimiznikini esa anglamaymiz.

Individual iroda birlamchi olamiy iroda bilan birlashadi. Lekin odamlar irodani mushaklar kuchi sifatida tushunadilar. Lekin hayvonot olamida sher zaiflarni ovlamaydi. Insoniy olam hayvonot olamidan ham vahshiylashib ketgan. Pul, mansab kuchi yuqori baholanadi. Nitsshe fikricha, hukmronlikka intilish insonlarning hayotiy ehtiyojiga aylanib bormoqda. Bu ehtiyoj hozirgi jamiyatimiz uchun asosiy

maqsadga aylanib qolgan. Eng moslashuvchi odam Yuqori mansablarda ishlaydi. Aslida insonning iroda kuchini mustahkamlash kerak, deydi Nitsche.

F.Nitsche tartib to'g'risida ham o'z fikrlarini bildiradi. Inson adashmasligi uchun qalbida tartib bo'lishi kerak. Biz «Avesto»ga murojaat qilsak, odamlar bir-birini yaxshi tushunsa, qalbi pok bo'lsa, uyida ham pokizalik bo'ladi. Inson, avvalambor, o'z ichidagi yovuzlikni engishi kerak. Shunda ong ham o'zgarib, rivojlanib boradi, deydi Nitsche.

Shunday qilib, Nitsche falsafiy dunyoqarashi falsafa tarixida o'ziga xos "hodisa" sifatida o'rin tutadi. Uning insonning ruhiy borlig'i, irodasi, hokimiyatga intilish to'g'risidagi g'oyalari XX asr ijtimoiy hayotida katta rol o'ynaydi.

V.DILTEY VA G.ZIMMELNING «AKADEMIK» HAYOT FALSAFASI. «Hayot falsafasi»ning nitsshecha talqinidan keyin G'arbiy Yevropa mamlakatlarida «akademik» hayot falsafasi oqimi vujudga keldi. Bu oqimning asoschisi **Vilgelm Dilteydir** (1833-1911yy.).

Diltey pastor oilasida tug'ildi, teologik ma'lumotni Geydelber va Berlin uiversitetlarida oldi. Falsafaga bo'lgan qiziqishining ortishi uni teologiyadan chetlashishiga olib keldi, lekin diniy dunyoqarashi uning asarlarida sezilib turadi. Diltey bir necha universitetlarda professor lavozimida ishlaydi. 1882-yildan esa Berlin universitetida muqim ishlaydi. «*Ruh haqidagi fanga muqaddima*» (1894) «*Falsafaning mohiyati*» (1907) nomli Shleyermaxer va yosh Gegel ta'limotiga bag'ishlangan maxsus asarlar ham uning qalamiga mansub.

Shuningdek, Diltey marksizm asoschilarining qarashlaridan ham, o'sib kelayotgan sotsial-demokratlar harakatidan ham xabardor bo'lib, ularga qat'iy salbiy munosabatda bo'lgan.

Diltey Nitsshening ko'pgina qarashlarini qo'llab-quvvatlagan bo'lsada, lekin uning qadriyatlarni butunlay qayta baholash kerakligi haqidagi fikrlariga qo'shilmaydi, aksincha, qadriyatlarni qayta tiklashning tarafdori edi.

Diltey Kant, Gegel falsafiy ta'limotlari ruhida tarbiyalanadi. Uning ijodida mazkur faylasuflarning ta'siri yaqqol namoyon bo'ladi (5-ilova).

Diltey o'zining nazariy vazifasini «tarixiy tafakkur»ni tanqidiy tahlil qilib chiqishda, tarixiy ta'limotini uslubni yangi talqinini berishda, hamda shu asosda tarixiy dunyoqarashning kelajagi va natijalarini ko'rib chiqishda ko'radi. Ana shu muammoni echishda hayot falsafasi tushunchalari apparatidan foydalanadi, «hayot» falsafasini birmuncha rivojlantiradi. Lekin u Nitsheddan farqli o'laroq, ilm-fan ahamiyatini inkor qilmaydi. Aksincha, Diltey inson, jamiyat, tarix, madaniyat haqidagi fanlarni asoslashga harakat qiladi. Uning fikricha, hayot sohasi ruhiyat bilan, ruhiyat faoliyati va ong bilan bog'liqdir.

Georg Zimmel (1858-1918 yy.) - Berlinda tug'ilgan. «Hayot», Zimmel fikricha, ijodiy jarayonning vujudga kelishidir. Bu jarayonni aql vositalari bilan tushuntirib bo'lmaydi, buni faqat ichki iztirob, intuitsiya orqali tushunish mumkin. Ana shu hayot iztiroblari madaniyatning ko'pgina shakllari orqali ob'ektivlashadi. Zimmelning falsafiy qarashlarining shakllanishida Shopengauer va Nitsche ta'limotlarining ta'siri kuchli bo'lgan.

Keyinchalik, 1890-1900-yillarda u formal sotsiologiyaning asoschisiga aylandi.

Uning asosiy asarlari: «*Falsafa tarixi muammolari*», «*Din*», «*Ijtimoiy differentsiatsiya*», «*Hozirgi madaniyat konflikti*» (1918), «*Gyote*».

G.Zimmel hozirgi zamon «konfliktlar sotsiologiyasi»ning asoschilaridan hisoblanadi.

Bilish jarayoni bu bizning ruhiy kuchlarimiz yig'indisining ijodidir. Ob'ekt va sub'ekt esa «hayot tajribasi»ning tashkil etuvchi qismlaridir.

Dilteyning ta'kidlashicha, «hayotiy tajriba» aqldan kelib chiqmaydi. «Hayot»ni aql hukmi asosiga qo'yib bo'lmaydi. Doimiy oqim, o'zgarish, «ijodiy jarayon», «hayot» qonuniyatlarini, umumlashmalarni inkor qiladi. «Hayot» va «aql»ni tenglashtirib bo'lmaydi.

Zimmel umumiy qonun o'rniga «individual qonun»ni, ya'ni taqdirni qo'yadi. Taqdir faqat intuitsiya (ichki ovoz) orqali erishiladigan jarayon. Intuitiv bilish «tarixiy fan»larning, «ruh haqidagi fan»larning markaziy uslubidir.

Diltey fan tarafdori bo'lganligi uchun, o'z davridagi psixologiya, fiziologiya fanlarining erishgan Yutuqlarini tan olgan. Insonning ruhiy faoliyati nerv tizimi faoliyati bilan bog'liq, deb hisoblaydi.

Tashqi olamning asosi nima, degan masala butun falsafa tarixida o'zagrib borgan. Qadimgi davrda tashqi olam fakt sifatida berilgan, hech qanday shubhaga o'rin yo'q (havo, suv, olov va h.k.) O'rta asrda olam xudo tomonidan yaratilgan, unga faqat ishonch hosil qilish kerak.

Lekin Dekart o'zining uslubidan kelib chiqqan holda fizik dunyoning ob'ektiv realligini shubha ostiga oldi, ya'ni ob'ektiv dunyodan qanday qilib «Men»ga o'tish mumkinligiga shubhalanadi.

Berklida vaziyat birmuncha o'zgardi. U materiya bu yolg'on narsalar, faqat mening hissiyotim yig'indisidan iboratdir, deydi.

Myuller fikricha, «tashqi dunyo bizga bevosita berilmaydi. Hissiyot organlari o'ziga yaqin bo'lgan immanent (ichki) energiyani qabul qiladi.

Gelmgols fikricha, hissiyotdan tashqari olam tasavvuriga biz anglanmagan xulosa orqali o'tamiz.

Diltey fikricha, tashqi dunyoga ishonch tafakkurlash jarayonida vujudga kelmaydi, balki ichki intilish, iroda va hissiyot orqali paydo bo'ladi. Inson intilishi hayotda benihoya katta rol o'ynaydi. Inson, Diltey fikricha, intilishlar yig'indisi, «tizimidir». Ana shu intilishlar va qiziqishlar irodaviy harakatga chorlaydi va qarama-qarshilikka uchrab, bizda tashqi olam, ob'ektlar to'g'risida tasavvur uyg'otadi.

Tashqi dunyo realligi biz fikrlaydigan jarayonning natijasi emas, lekin biz uni irodaviy impulslarimiz, qiziqishlarimiz uchraydigan to'siq sifatida bilamiz.

Bilish jarayoni hayot tajribasidan kelib chiqadi. U transsendental olam, tafakkurlash faoliyatining natijasi emas.

Ruhiyat haqidagi fanlar uslublari tabiat haqidagi fanlar uslubidan butunlay ajralib turadi.

Tabiat insonga begonadir. Tabiat hodisalari alohida fenomenlar sifatida bizga tashqaridan beriladi, ular o'z holicha «soqovdir» va hech nima demaydi. Tabiatni bilish uchun biz tasavvuriy simvollarga (belgilarga) murojaat qilishimiz kerak.

Tabiat hodisalari sababiy bog‘lanishini biz tafakkurimizda sintez oqibatida bilamiz, ya’ni ana shu sababli bog‘lanish bizning ichimizda sodir bo‘ladi.

Lekin tabiat ruhiyat fanlari uchun asosdir. Ruh haqidagi fanlarning predmeti hayotdir. Hayotni dunyodan emas, balki dunyoni hayotdan tushuntirish kerak.

Shunday qilib, Germaniyada «Hayot falsafasi»ga asos solindi. Bu oqimning asoschisi F.Nitsche hayotni iroda erkinligi, ruhiyat, ruhiy kuch, xoqimiyatga intilish kabi tushunchalar orqali ochib berishga intilgan bo‘lsa, V.Diltey va G.Zimmel hayotni ko‘proq ruhiyat to‘g‘risidagi fanlar asosida izohlashga harakat qildilar. Ular Nitsche falsafasini o‘zgartirib, uning qarashlariga tanqidiy yondoshib, ya’ni undagi hayotiy ruhini so‘ndirib, «akademik fan» xolatiga keltirdilar. G.Zimmel sotsiologiya fani rivojiga katta hissa qo‘shdi, jamiyatda «ziddiyatlar» kelib chiqishi va ularni xal qilish yechimlarini, uslublarini ishlab chiqdi. V.Diltey tarixni, madaniyatni o‘rganishda «germenevtika» usulini qo‘llash kerakligiga asos soldi. Keyinchalik bu uslub boshqa G‘arb faylasuflari tomonidan yanada rivojlantirildi.

Sinash uchun savollar:

1. “Hayot” tushunchasining falsafiy mazmuni nimadan iborat?
2. “Hayot falsafasi”ning nazariy asoslari nimaga tayanadi?
3. Fridrix Nitshening “hayot falsafasi”ning o‘ziga xos jihatlari nimada namoyon bo‘ladi?
4. Nitshening “A’lo odami” qanday inson?

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Po‘latova D., Ruzmatova G. G‘arb falsafasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 525 b.
2. Ruzmatova G., Karimov R. Falsafa tarixi: Eng yangi davr G‘arb falsafasi. O‘quv qo‘llanma. –Toshkent: Universitet, 2017. – 240 b.